

Україна напередодні російсько-французької війни 1812 р. очима сучасника

Кравченко В. В.

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 2. – Харків: Майдан, 1999. – С. 198-203.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ РОСІЙСЬКО- ФРАНЦУЗЬКОЇ ВІЙНИ 1812 Р. ОЧИМА СУЧАСНИКА

Друга половина XVIII — початок XIX ст. — особливий період в історії українського народу. Для одних він став епохою занепаду колишніх вольностей, прав і свобод. Для інших — часом нових можливостей і перспектив стабільного розвитку. Згодом одні історики, звертаючись до цієї епохи, наголошували на особливостях її соціально-економічного життя. Інші намагалися розшукати в ній витoki нової національної самосвідомості та культури.

Сьогодні, мабуть, не варто продовжувати безплідні дискусії народників і державників, марксистів з націоналістами, лібералів з консерваторами, які поки що ні в чому не переконали один одного. Набагато важливіше спробувати зрозуміти й, відтак, реконструювати духовний світ тогочасного українського суспільства.

Проте зробити це перешкоджає постійний дефіцит оригінальних джерел, що перебувають у науковому обігу. Нічого дивного в цьому немає. Адже після втрати автономії, представницьких інституцій українське суспільно-політичне життя перемістилося в приватну сферу особистих взаємин, невеличких і найчастіше неформальних гуртків і салонів. Воно майже покинуло сторінки друкованих видань і розчинилося в рукописних трактатах і памфлетах, щоденниках і мемуарах, листуванні, літературних творах. На поверхні, за невеликими винятками, залишилися вірнопіддані, підкреслено простакуваті, мужицькою мовою писані оди високому начальству. Про серйозні речі писали серйозною, переважно російською мовою. Чимало з таких текстів, мабуть, загинуло. Інші ще чекають свого часу в надрах архівних фондів. Решта потребує нового прочитання в умовах незвичної для багатьох академічної свободи. Тому будь-яка нова знахідка з оповитої присмерком української історії 200-літньої давності є важливою.

Перш ніж перейти до характеристики архівного документу, текст якого публікується нижче, необхідно сказати кілька слів про наше розуміння епохи, котру він представляє.

Українське суспільство кінця XVIII — початку XIX ст. виглядає таким же «розтятим», як і після Люблінської унії 1569 р. Ці незбагненні 200-річні цикли в історії України, її державності, чи, краще сказати, бездержавності, ще потребують свого осмислення на історіософському рівні. Проте не вони є предметом нашої розвідки, а доба переходу від так званого «ancien régime» до нової, модерної епохи, що поділила українців на так званих традиціоналістів і інтеграціоністів. Перші шукали відповідь на виклик історії в минулому, в традиціях Гетьманщини та Речі Посполитої, справжніх чи уявних. Їхні сподівання та прагнення на початку XIX ст. знайшли відображення в знаменитій «Історії Русів» та промовах В. Г. Полетики. Другі закликали до повного злиття своєї Батьківщини з Російською імперією, аж до культурної та мовної асиміляції. Погляди цього середовища з рідкісною для тих часів відвертістю втілювалися в «Замечаниях, до Малой России принадлежащих», що належать, імовірно за все, О. Шафонському.

При цьому представники кожного з названих вище напрямків суспільно-політичної думки вважали себе справжніми патріотами України, що усвідомлювали необхідність рішучих змін в її житті. Тому вони багато в чому сходилися в діагностиці стану своєї Батьківщини, хоча й розходилися в методах її лікування.

Сучасники добре розуміли, що Україна відстає від інших регіонів Російської імперії за рівнем розвитку економіки, освіти й науки, що, в ній панує правовий нігілізм як наслідок вкрай заплутаного законодавства, що приватні інтереси переважають загальні, громадські, що, в свою чергу, призводить до численних зловживань влади на місцях, корупції тощо. При цьому ідейні вороги в один голос вимагали припинити селянські переходи з місця на місце, прикріпивши селян до землі, виявляючи тим самим спільну орієнтацію на становий консерватизм.

Чи існував для українських патріотів кінця XVIII — початку XIX ст. якийсь інший, третій шлях подальшого розвитку, відмінний від, умовно кажучи, польського та російського? Адже на той час уже не пише лунали, а й реально втілювалися в життя сформульовані Просвітництвом гасла соціальної рівності, свободи, братерства, боротьби з тиранією.

Наявні в нашому розпорядженні факти змушують дати негативну відповідь на поставлене вище запитання. Велика Французька революція, наполеонівські війни відгукнулися на Україні лише окремими, поодинокими фактами виявлення симпатій до Наполеона в різних прошарках суспільства: від дворянства і духовних осіб до покріпаченого селянства і солдатів включно. Проте абсолютна більшість українців поставилася до революційної та післяреволюційної Франції вороже. Одних лякала пов'язана з нею перспектива селянської війни, інших — привид шляхетської Речі Посполитої. Лояльність одних знаходила собі підґрунтя в кодексі дворянської честі, вірності монарху, інших — у міцно вкоріненому почутті ворожості до неправославного, зокрема західного світу. З цієї точки зору найбільш промовистою ілюстрацією настроїв української верхівки виглядає родина українських патріотів Капністів. З них Василь Капніст в разі французького вторгнення на Україну планував розпочати партизанську війну проти загарбників, а його рідний брат Микола — зустрічати французів хлібом-сіллю. Проте, як відомо, лояльні щодо Росії українські дворяни з початком війни 1812 р. в масі своїй записувалися до війська, збирали добровільні пожертви на потреби армії, формували козацьке ополчення. У той же час, про діяльність організованої антиросійської, пронаполеонівської опозиції в Україні говорити не доводиться.

Цікавим документом, що характеризує становище в Україні напередодні російсько-французької війни 1812 р., є документ під назвою «Примечания о Малороссии», виявлений нами у Російському державному військово-історичному архіві. Він був адресований російському військовому міністру, головнокомандувачу I Західної армії М. Барклаю-де-Толлі і, судячи за змістом, написаний приблизно між 31 березня (призначенням військового міністра на посаду головнокомандувача новоствореної I Західної армії) та 23 червня 1812 р. (вторгненням французької армії на територію Російської імперії). Супровідний лист документу містить у собі й прізвище автора: Чуйкевич, але, на жаль, без ініціалів і зазначення посади чи статусу. Проте можна висловити припущення, що авторство «Примечаний» належить підполковнику російської армії, військовому письменнику та перекладачу, представникові знаного в Україні старшинського роду Петру

Андрійовичу Чуйкевичу. На початку XIX ст. він здобув собі ім'я публікаціями, присвяченими опису бойових дій російських військ в 1810 р. в Пруссії, за Дунаєм, а також деякими перекладами. На початку квітня 1812 р. він подав до штабу М. Баркляя-де-Толлі записку, в якій обґрунтовував думку про озброєння народу для війни з Наполеоном так, як це було зроблено в Іспанії.

Безпосереднім приводом для написання «Примечаний» стала перспектива близької війни з Наполеоном та можливість появи його військ на території України. У зв'язку з цим автор вирішив надати російському уряду повну та об'єктивну інформацію про Україну, її історію, соціально-політичну та правову систему, економіку, національний характер українців і зробити прогноз щодо їхньої поведінки на випадок війни. Таким чином, «Примечания» — це, фактично, цілісний трактат про Україну. Він цікавий передусім тим, що містить у собі характеристику «больових точок» у житті українського суспільства, відбиваючи при цьому погляди чисельного та впливового прошарку українського дворянства.

За своїми переконаннями автор записки належить до числа так званих інтеграціоністів. Він дотримується думки про шкідливість будь-яких форм автономії для своєї Батьківщини і лише радить уряду й надалі здійснювати централістську політику щодо неї обережно й поступово. Проте він виглядає більш поміркованим, аніж безоглядний в своїй критиці автор «Замечаний, до Малой России принадлежащих».

Як приклад, можна навести історичний вступ до «Примечаний», витриманий в дусі козацької історіографічної традиції. Автор виправдовує та вихваляє Б. Хмельницького і навіть визнає, що внаслідок переможного повстання Україна здобула незалежність.

Подібно до своїх попередників, автор «Примечаний» пише про недосконалість правової системи в Україні, недостатній розвиток торгівлі, освіти, про малоземелля дворянства тощо.

Не є оригінальною також висловлена ним характеристика недоліків і достоїнств української нації: поряд з непостійністю та лінощами українців вказується на властиві для них любов до свободи, розум і природні здібності.

Що привертає увагу в «Примечаниях», так це гостра критика українського дворянства. На думку автора, дворянство в Україні, за незначними винятками, завдячує своїм виникненням незаконному привласненню державних земель. Цим автор відрізняється практично від усіх своїх попередників, з яких одні доводили легітимність українського дворянства наданнями литовських і польських монархів, а інші — жалуваними грамотами російських царів. Одним з винятків був, яку відомо, автор «Історії Русів».

Автор «Примечаний» відверто пише про глибокий соціальний антагонізм в українському суспільстві, ненависть народу до самозваного дворянства, викликані цим масові втечі жителів на Дон і постійні апеляції до властей щодо повернення втраченої вольності. В соціальному напруженні, що існує в Україні, автор бачить головну небезпеку напередодні війни та попереджає про імовірність повстання.

Не менш цікавим виглядає також визнання автором національного антагонізму між українцями та росіянами. Для російського уряду, щоправда, це не могло бути новиною. Але він міг звернути увагу на висловлені при цьому авторські міркування, з яких випливав висновок про доцільність та необхідність відновлення українського козацького війська.

Варто зазначити, що, лякаючи російський уряд можливістю соціального вибуху та неприязню поміж українцями та росіянами, автор жодним словом чи натяком не згадує про політичну опозицію чи загрозу сепаратизму. Натомість він обережно намагається висловити конкретні побажання того соціального прошарку, до якого належить і сам. Серед них, зокрема, незадоволення діями малоросійського військового губернатора Я. І. Лобанова-Ростовського та бажаність його заміни на посаді; це також необхідність відновлення поміщицької монополії на винокуріння і скасування системи казенних відкупів на «вино»; це, нарешті, припинення переселень селян за межі України. Висловлених автором записки побажань цілком досить, щоб скласти загальне уявлення про міру його об'єктивності, про яку він пише в листі до М. Баркляя-де-Толлі.

У цілому, сподіваємося, публікація приверне увагу дослідників історії України.

Документ друкується вперше за рукописом, що зберігається у фонді Аракчеєва Російського державного військово-історичного архіву. При публікації збережено мову та стилістику оригіналу. Текст передається згідно з нормами сучасної російської літературної мови. Пронумеровані авторські посилання з окремих сторінок винесено в кінець тексту. Назви окремих підрозділів документу, що мали в рукописі вигляд «ліхтариків», подано як заголовки параграфів. Квадратні дужки зазначають окремі слова, які не вдалося прочитати. В кінці публікації подано коротенький коментар.

[ЛИСТ ДО БАРКЛАЯ-ДЕ-ТОЛЛІ]

Его Высокопревосходительству господину военному министру главнокомандующему 1-й Западной армии генералу Барклаю-де-Толли.

[Чуйкевич П. А.]

Ваше высокопревосходительство!

Нынешние обстоятельства и преданность к моему отечеству, ко-
му обязан я воспитанием своим, единственно побуждает меня пред-
ставить Вашему Высокопревосходительству замечания о природном
моем крае. Мне сноснее было бы прослыть неосновательным ум-
ствователем, чем не объявить моего мнения начальнику, пользую-
щемуся доверенностью совершеннейшего из государей и облеченного
властью для защиты Отечества вне ее границ и утверждения ее во-
инского спокойствия во внутренности. И так, дерзну прибегнуть к
снисхождению Вашего Высокопревосходительства, прося Вас быть
уверенным, что дух пристрастия и предрассудки нимало не управля-
ли моим пером.

*Имею честь быть глубочайшим почитате-
лем Вашего Высокопревосходительства
Всепокорнейший слуга*